

مجله علمی - پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان

دوره دوم، شماره بیست و دوم و بیست و سوم

پاییز و زمستان ۱۳۷۹، صص ۱۷۰ - ۱۵۹

جامعه‌شناسی بازسازی (شهر، جنگ و بازسازی)

دکتر رسول ربانی*

چکیده

شهر یک موقعیت فرهنگی - اجتماعی و جغرافیایی است که به عنوان فرزند زیبای انسان معرف ظرفیتها و استعدادهای کمی و کیفی اندیشه‌ها و مدیریت‌ها از یک سو و نیازهای درون جامعه از سوی دیگر می‌باشد. شهر همچون موجود زنده‌ای است که همانند انسان جنبه‌های رشد جسمانی، ریخت‌شناختی، اقتصادی، تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، اخلاقی، عاطفی، روانی و انتزاعی دارد. همان‌طور که فرد در معرض بیماریها و آسیبهای جسمانی، روانی و اجتماعی قرار می‌گیرد، شهر نیز همیشه در طول حیات خود دچار حوادث طبیعی یا حمله‌ها و عارضه‌های دشمنان داخلی و خارجی بوده است. مسأله اساسی و مهم این است که در موقع تعمیر، اصلاح، ترمیم، ساخت مجدد و بازسازی شهر، باید جنبه‌های رشد آن با توجه به موقعیت زمانی و امکانات مالی و اقتصادی رعایت گردد.

واژه‌های کلیدی

شهر، جنگ، بازسازی، جامعه‌شناسی، نگرش سیستمی، قلمرو اخلاقی، ایران، عراق، خسارات مستقیم و خسارات غیر مستقیم.

* - استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان.

روش تحقیق

روش عمده به کار گرفته شده در این مقاله روش اسنادی، کتابخانه‌ای و پژوهشی و تجارب شخصی و تحقیقات میدانی است که با توجه به بررسی و مطالعات مختلف و حضور در صحنه‌های مختلف جنگ و در نهایت بازدید و تحقیق از شهرهای بازسازی شده، مطالبی ارائه می‌گردد. در بخش نظری از مکتب شیکاگو به خصوص نظرات پارک و در تحقیقات میدانی از فنون و ابزارهای مصاحبه و مشاهده مشارکتی بهره‌مند شده‌ایم.

مقدمه

جامعه‌شناسی بازسازی به بررسی و تبیین ساخت دوباره شهر با توجه به عوامل تاریخی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی می‌پردازد. در منظر این شاخه از جامعه‌شناسی، ساخت شهر معرف فرهنگها (P. 75 \ 7)، اندیشه‌ها، اطلاعات، نوآوریها و خلاصه تمدن جدید انسانی است.

در این میان، همگنی ارکان سیاسی، اقتصادی، مذهبی و فرهنگی می‌تواند بهترین وضعیت را برای بازسازی فراهم آورد. این همگنی می‌تواند متناسب با موقعیت زمانی و مکانی باعث شکل‌گیری شهرهای مختلف شود. این شهرها می‌توانند از لحاظ شکل و نیز کاربرد کوچک، متوسط، بزرگ، جدید، باز، بسته، صنعتی، تجاری، مذهبی، دانشگاهی، هنری و نظامی باشند. اگر بازسازیها متفاوت‌اند برای این است که در هر دوره زمینه‌های متفاوتی از نیازهای اجتماعی مطرح است. با وجود این‌گاه، بازسازی به علت عدم تأمین نیازهای شهروندان و یا بروز مجدد پدیده‌هایی مثل ناامنی (جنگ و...) کارکردهای اصلی خود را از دست می‌دهد و شهر به صورت متروکه در خواهد آمد.

از مهمترین مکاتب جامعه‌شناسی بازسازی مکتب شیکاگو است که به ترکیب شکلها (P. 79 \ 3) روح‌ها، فرآیندهای اخلاقی-اجتماعی و انسانی شهروندان اشارت دارد. پیروان این مکتب (به‌خصوص پارک و مکنزی) معتقدند که در جریان بازسازی،

تمام این رویکردها، ترکیب‌ها، جنبه‌ها و فرایندها باید لحاظ گردد، در غیر این صورت بازسازی صرفاً به منزلهٔ ساختمان‌سازی است که پس از مدتی شهروندان احساس عدم تعلق به آن می‌کنند و این احساس، زمینه‌ساز تخریب مجدد آن نه از لحاظ جسمی، بلکه از جنبهٔ روانی، فرهنگی و اجتماعی خواهد شد؛ اگر چه سیمای شهر بازسازی شده زیبا می‌نماید.

از مهمترین مباحث این مکتب توجه به تشکیل مناطق اخلاقی (Moral zone)، روانی و فرهنگی در جریان بازسازی است. در این صورت، شهروندان جدید شهرهای بازسازی شده، در مناطقی سکونت می‌یابند که ویژگیهای مشترکی از لحاظ فرهنگی و غیره دارند.

توجه به این مناطق از لحاظ روان‌شناسی اجتماعی می‌تواند کمک مهمی برای برنامه‌ریزان شهری باشد تا آنها با لحاظ کردن این ویژگیها بتوانند بهترین شیوه برای برنامه‌ریزی را برای بازسازی اعمال نمایند.

بازسازی به مراتب مشکل‌تر از ساخت یک شهر جدید در اوضاع و احوال عادی، و صلح است؛ چون علاوه بر ملاحظهٔ ویژگیهای مهندسی، به مسائل انسانی، فردی و اجتماعی شهروندان جدید نیز باید توجه کرد، چراکه مردم جامعه از این جنبه‌ها بسیار آسیب دیده‌اند.

برای مطالعهٔ موردی می‌توان به بازسازی شهرهای تخریب شده در دوران جنگ هشت سالهٔ ایران و عراق (۱۳۶۷-۱۳۵۹) پرداخت. این جنگ طولانی خسارتهای مستقیم (۳۰۸۱۱/۴ میلیارد ریال) و غیر مستقیم (۳۴۵۴۲/۳ میلیارد ریال) فراوانی برای ایران به همراه داشت و با سیاست زمین سوخته، موجب تخریب زیربنای اقتصادی و خرابی ۸۴ شهرستان و ۲۶۰۰ روستا در ۱۷ استان شد و موجب آوارگی دو میلیون نفر از ساکنان این مناطق گردید.

بازسازی مناطق جنگ‌زده از همان زمان جنگ آغاز می‌شود. این بازسازی در خصوص ترمیم در بخشهای اشتغال و کاهش بیکاری (از ۱۵٪ به ۱۰٪)، افزایش بودجه و بهبود وضع مالی (با افزایش ۱۳ برابر)، اصلاحات در منابع آب، کشاورزی، صنعت، معدن، انرژی، عمران شهری و مسکن (با ساخت ۲۳۰ هزار واحد مسکونی تا سال ۱۳۷۵)،

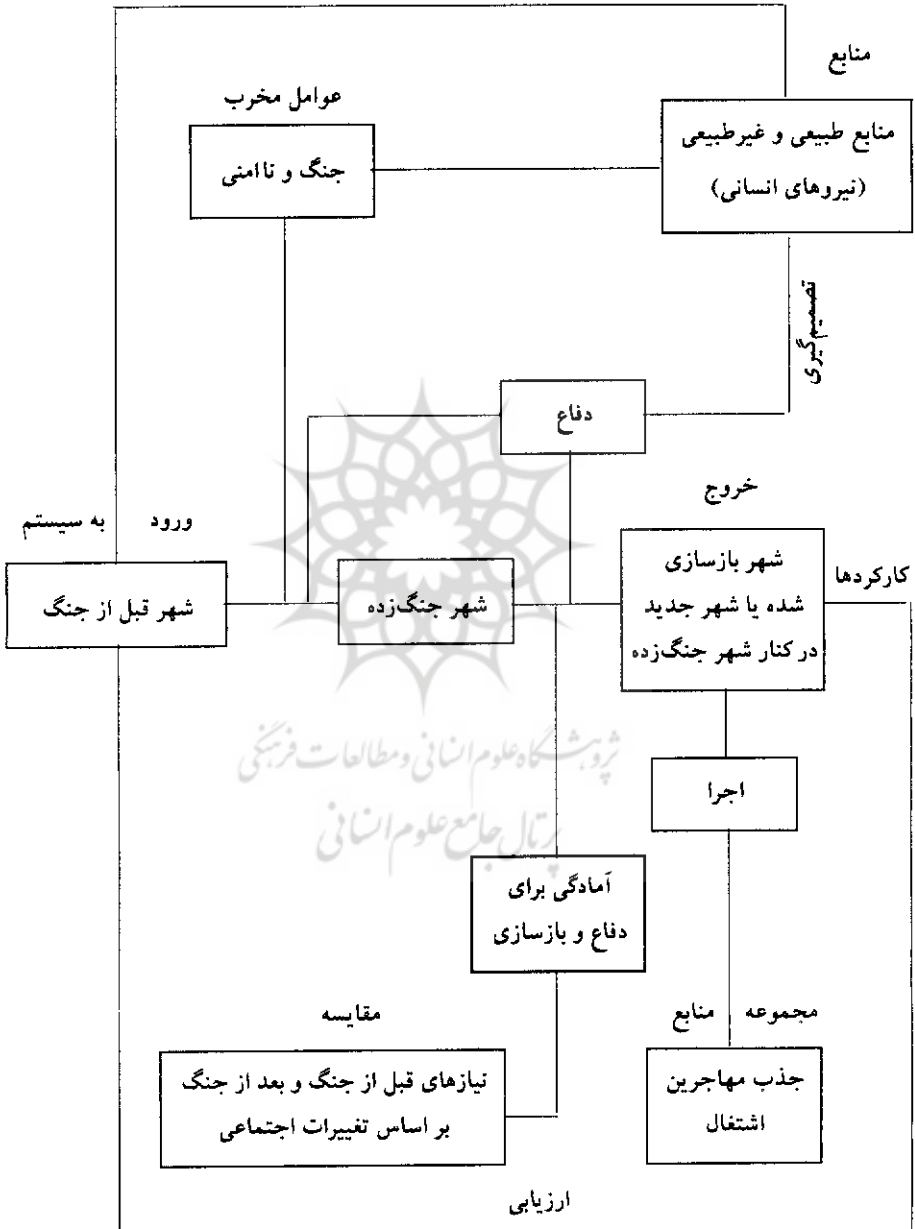
راه و ترابری، پست و مخابرات، آموزش عمومی، آموزش عالی، فرهنگ و هنر، بهداشت و درمان و... بوده است.

از آنجایی که در بازسازی، نیازمند مطالعه دقیق و همه‌جانبه کلیه علوم انسانی، مهندسی و پزشکی هستیم، پرسش آغازین این است که تا چه حد از این علوم بهره‌مند شده‌ایم؟ نمودار شماره ۱ شمای کلی جامعه‌شناسی بازسازی را نشان می‌دهد. با توجه به نگرش سیستمی، این پرسش مطرح است که چه عواملی در بازسازی شهرهای جنگ‌زده مؤثر بوده است؟ برای پاسخ به این سؤال لازم است به شمای کلی جامعه‌شناسی بازسازی توجه شود.

می‌دانیم که در نگرش سیستمی، متغیر اصلی (شهر جنگ‌زده) در محور و مرکز سیستم و عوامل مؤثر بر آن (شهر قبل از جنگ و...) مورد توجه قرار می‌گیرد. جنگ و ناامنی به عنوان عوامل مخرب، بر شهر و منابع طبیعی و غیرطبیعی (نیروهای انسانی) اثر می‌گذارد.

سازوکار دفاعی به عنوان یک فرآیند مهم در دفاع، نیروهای انسانی را برای اخذ تصمیم در زمینه مقابله مهیا می‌سازد. دفاع در ابتدا برای مقابله با دشمن و بعد برای بازسازی کارکرد دارد. در مرحله بازسازی، نیروهای دفاعی باعث شناخت نیازهای قبل از جنگ و بعد از جنگ بر اساس تغییرات می‌شود. پس از بررسی و شناخت نیازها زمینه بازسازی فراهم می‌شود و آوارگان به شهر و دیار خود باز می‌گردند؛ چراکه هدف اصلی هر بازسازی، ساخت مجدد مناطق تخریب شده، فراهم نمودن موقعیت لازم برای بازگشت جنگ‌زدگان، مهیا ساختن آنها با توجه به اصول روان‌شناختی، فرهنگی و جامعه‌شناختی و تقویت بنیه‌های دفاعی ساکنان جدید در مقابله با خطرهای احتمالی است.

شمای کلی جامعه‌شناسی بازسازی

جنگ: متغیر مستقل، شهر: متغیر وابسته

بحث

شهر، مکان زندگی گروهی انسانها و فعالیتهای مختلف آنها (8 \ P. 5) از جمله تولید، تجارت و خدمات است که به‌عنوان یک نهاد، دارای سه شرط تراکم، کنش و جمعیت می‌باشد. شهر نیازهای تعاملی شهروندان را خلق می‌کند؛ نیازهایی که اساساً ناشی از کارکردهای محوری مبادله و مقابله‌های جمعی است (8 \ P. 8).

به‌طور کلی، شهر یک موجود زنده اجتماعی یا مکان اسکان طبیعی انسان متمدن در سازمان محیطی است. در این منظر، شهر نه تنها مجموعه‌ای از افراد انسانی، امکانات اجتماعی، خیابانها، ساختمانها، چراغهای برق، متروها، مؤسسات، بیمارستانها و مدارس می‌باشد، بلکه یک منطقه اخلاقی و فرهنگی مرکب از «جنبه‌های طبیعی و ماهیت انسانی» است. شهر همانند انسان، دارای روح، وجدان، شخصیت و هویت می‌باشد که گاه بر اثر پدیده‌هایی مثل جنگ، روح و وجدان آن خدشه‌دار و جسم آن (ساختمانها، منابع و...) تخریب می‌گردد (6 \ P. 75). خسارات مستقیم و مادی را می‌توان به تدریج تا حدودی جبران نمود؛ ولی تلفات جانی و ظهور پدیده‌های نابهنجار روانی، اجتماعی - فرهنگی از قبیل احساس حقارت، انزوا، روحیه گریز، بیکاری، فقر، خودکشی (خودسوزی)، اختلاف‌های قومی، تنشهای فرهنگی و... که از معلولهای جنگ در همان زمان و پس از آن می‌باشد، کمتر قابل جبران و درمان است.

بازسازی اولین اقدام عملی و مشترک دولت و مردم محسوب می‌شود که هدف آن اسکان آوارگان، ایجاد اشتغال، کاهش فشارهای روانی، محدود نمودن میزان زاد و ولد و پایین نگه داشتن سطح توقعات اجتماعی - اقتصادی می‌باشد.

از دید جامعه‌شناسی بازسازی، بنای مجدد یا ترمیم هر شهر در منطقه جنگ‌زده، بستگی به مقتضیات زمانی، نیازهای اجتماعی، موقعیت جغرافیایی، امکانات، سرمایه‌ها و نیروهای مادی و معنوی (انسانی) و خصوصیات فرهنگی با توجه به تغییرات اجتماعی، اقتصادی و صنعتی دارد.

در این مورد پرسشهایی مطرح است از این قبیل که کدام منطقه جغرافیایی برای ساخت مجدد انتخاب گردد؟ علت انتخاب و گزینش چیست؟ و چه کسانی مسئولیت بازسازی را بر عهده گیرند؟

در بازسازی، بناها بیشتر در مکان جدید و در کنار شهر جنگ‌زده ساخته می‌شود که به‌عنوان نمونه می‌توان از قصر شیرین جدید نام برد. کارکرد مثبت این‌گونه شهرها، ساخت سریع و دقیق از لحاظ مهندسی ساختمان است و کارکرد منفی اجتماعی آنها، جدایی طبقات اجتماعی است که معمولاً شهر قدیم از لحاظ اقتصادی محل طبقات متوسط و فقیر و شهر جدید مکان شهروندان ثروتمند، کارمندان اداری و ... است. البته گفتنی است که تقسیم شدن طبقات اجتماعی مختلف در شهر قدیم و جدید بیشتر در مناطق بازسازی شده جنگی مصداق دارد و علت آن نیز این است که در جریان جنگ افراد ثروتمند به‌طور عمده شهر را ترک کرده و طبقه متوسط، امکان خرید منازل شهر جدید را دارند و آنهایی که توانمندی چندانی ندارند ناچار به تعمیر و زندگی در منازل قدیمی خود در شهر آسیب دیده، می‌باشند.

نوع دیگر بازسازی، ساخت مجدد در همان موقعیت جغرافیایی و یا تعمیرات اساسی شهر قدیم است. در این نوع بازسازی، علت را می‌توان در ارزش و قیمت زمین، صرفه اقتصادی، در دسترس بودن امکانات یا به صرفه نبودن انتقال سرمایه‌ها و امکانات به مناطق دیگر، میزان اهمیت و استراتژیک بودن شهر، جست‌وجو کرد. از این نوع شهرها می‌توان به آبادان و خرمشهر و در فرانسه به دونکرک (Dunkerque) پس از جنگ جهانی دوم اشاره نمود. (6 \ P. 57)

سؤال دیگر اینکه سرمایه‌گذاری جدید برای بازسازی، با توجه به تجارب جنگ (مبنی بر احتمال تکرار) چگونه باید باشد؟ آیا همان شهرهای مرزی دوباره احیا گردند یا اینکه برای از بین بردن مجدد سرمایه‌ها بر اثر حملات احتمالی در آینده، مناطق اسکان دور از منطقه جنگی انتخاب گردند؟

اغلب کشورها با توجه به اوضاع سیاسی، اقتصادی و جغرافیایی خود سیاستهای مختلفی را انتخاب کرده‌اند. مثلاً فرانسه به دلیل درگیری ممتد با آلمان سعی نموده، سرمایه‌گذاریهای اساسی را در مناطق دور از خط مرزی هزینه کند و یا به‌علت ملاحظات مربوط به خواسته‌های استقلال‌طلبانه مردم گرس در آن جزیره، حداقل سرمایه‌گذاری را کرده است. در حالی که ایران علاوه بر افزایش سرمایه‌گذاری در مناطق مرکزی، سرمایه‌گذاری در جزیره‌های خلیج فارس و بازسازی شهرهای جنگ‌زده را نشانه حضور مستمر و قدرت سیاسی خود می‌داند.

جنگ و بازسازی

جنگ هشت ساله ایران و عراق باعث تخریب در ۱۲۰۰ کیلومتر مرز مشترک و تا عمق ۸۰ کیلومتری در خاک ایران شد، نتیجه آن ۸۷ شهر جنگ‌زده، ۱۸ شهر بمباران شده و ۲۶۷۶ روستای آسیب‌دیده در ۱۷ استان کشور بود. به‌طور کلی در خلال سالهای ۱۳۵۹-۶۷ حجم خسارتهای مستقیم و غیرمستقیم جمعاً در برآوردهای اولیه بالغ بر ۶۵۳۵۳/۷ بیلیون ریال معادل یک هزار میلیارد دلار (با فرض هر دلار ۷۵ ریال) اعلام گردیده است.

تلاش گسترده برای سازندگی کمتر از یک سال پس از پایان جنگ با تصویب اولین برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در زمینه‌های اشتغال و نیروی انسانی، تولید، بودجه و وضع مالی، تراز تجاری، توزیع درآمد، منابع آب (سدسازی) کشاورزی، صنعت، معدن، انرژی، عمران شهری و مسکن، راه و ترابری، پست و مخابرات، آموزش عمومی، آموزش عالی، فرهنگ و هنر، بهداشت و درمان آغاز شد. صرفاً در خصوص بازگشت مهاجرین، بیش از ۳۰۰ هزار واحد مسکونی در شهرها و روستاهای مناطق جنگ‌زده ساخته شده است (۱/ ص ۱۱۵).

بازسازی و برنامه‌ریزان

طبق تحقیقات میدانی (بازدید از شهرهای بازسازی شده - اسفند ۱۳۷۵) به نظر می‌رسد، برنامه‌ریزان اصلی بازسازی، مهندسان و متخصصان علم آمار بوده‌اند و متخصصان علوم انسانی و بهداشتی کمترین نقشی در امر بازسازی نداشته‌اند. لذا، صرفاً نگرش فنی و آماری حاکم بوده است. از این جهت، گاه مشاهده می‌کنیم که بین جامعه آماری پیش‌بینی شده و وضعیت واقعی تفاوت وجود دارد.

مثلاً در آبادان طبق فرمول‌های آماری محاسبه شده بود که ۱۲۰۰۰۰۰ نفر بعد از جنگ مراجعه می‌نمایند و قبل از آمدن، سازندگی برای آنها انجام شد. در حالی که در سال ۱۳۷۵ فقط ۱۰۰۰۰۰ نفر مراجعت کرده بودند. در این راستا، مثلاً آموزش و پرورش بنا بر آمار پیش‌بینی شده، اقدام به ساخت مدارس نموده بود در حالی که به نظر مسؤول آموزش و پرورش آبادان، تا ۳۰ سال بعد به علت نبودن دانش‌آموز از مدارس ساخته شده استفاده و بهره‌برداری نخواهد شد.

نمونه دیگر در کنار قصر شیرین، شهر جدید قصر شیرین ساخته شده بود، در حالی که به نظر فرماندار وقت، حتی یک نفر هم از ساکنان قدیم حاضر به اقامت در شهر جدید که در یک کیلومتری شهر قدیم است نمی‌باشد. چرا که مردم به علت تعلقات فرهنگی علاقه مند به ترمیم و اصلاح شهر خود هستند تا ترک شهر و سکونت در شهر جدید. این نمونه‌ها و نمونه‌های دیگر در مهران، دهلران و... مبین عدم به‌کارگیری تحقیقات اجتماعی در هر پدیده اجتماعی است و نتیجه آن هزینه میلیاردها تومان برای شهرهایی می‌باشد که حتی یک نفر هم حاضر به سکونت، مهاجرت و انتقال به آنها نیست.

جدول ۱- خسارتهای مستقیم ناشی از جنگ تحمیلی بر حسب سالهای جنگ

کلی میلیون ریال	ارزی میلیون دلار	ریالی میلیون ریال	خسارت مستقیم سال
۸۳۸۱۴۶	۴۱	۸۳۵۰۶۹	۱۳۵۹
۱۰۳۷۲۱۶	۳۱۷	۱۰۱۳۴۶۰	۱۳۶۰
۳۷۲۸۵۳۲	۹۹۲۹	۲۹۸۳۸۷۱	۱۳۶۱
۴۵۲۱۷۳۳	۲۸۳۸۷	۲۳۹۲۶۹۳	۱۳۶۲
۱۹۳۸۲۵۲	۴۷۲۳	۱۵۸۴۰۳۵	۱۳۶۳
۳۷۴۴۵۶۵	۲۴۰۰۰	۱۹۴۳۹۳۵	۱۳۶۴
۸۳۹۵۵۶۹	۲۹۲۱۴	۶۲۰۴۵۰۲	۱۳۶۵
۳۲۷۳۱۰۹	۱۸۷۴۶	۱۸۶۷۱۲۵	۱۳۶۶
۳۳۳۴۳۰۱	۱۷۵۷	۳۲۰۲۵۱۳	۱۳۶۷
۳۰۸۱۱۴۲۳	۱۱۷۱۲۳	۲۲۰۲۷۲۰۳	جمع

با فرض هر دلار ۷۵ ریال

منبع: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۵

جدول ۲- خسارهای مستقیم ناشی از جنگ تحمیلی در برخی از استانها

خسارت مستقیم سال	ریالی میلیون ریال	ارزی میلیون دلار	کل میلیون ریال
آذربایجان غربی	۳۰۶۷۳۹	۱۱	۳۰۷۵۶۷
آذربایجان شرقی	۶۰۲۷۱	۳۵۸	۸۴۳۹۴
اصفهان	۱۵۴۷۰۹	۲۲۶	۱۷۱۶۲۶
ایلام	۷۲۶۲۳۸	۱۰	۷۲۶۹۴۰
کرمانشاه	۵۷۵۵۲۲	۹۸	۵۸۲۸۸۸
بوشهر	۷۱۲۸	۱۵۱	۱۸۴۴۰
تهران	۷۱۹۴۴۵	۷۲	۷۲۴۸۲۲
خوزستان	۷۴۸۸۸۱۸	۴۰۹۳۱	۱۰۵۵۸۶۵۹
فارس	۳۸۶۴۰	۱۰۲	۴۶۲۴۹
کردستان	۲۶۲۴۷	۱	۲۶۳۶۱
لرستان	۱۰۵۰۹۳۲	۲۵	۱۰۵۲۸۰۴
همدان	۱۰۰۰۷۶	۲۹۴	۳۲۱۲۶
هرمزگان	۱۱۵۱۵	۱	۱۱۶۱۳
جمع	۱۰۵۲۸۷۷۷	۴۲۲۸۰	۱۴۳۴۴۴۸۹

با فرض هر دلار ۷۵ ریال

منبع: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۵

نتیجه‌گیری

شهر به‌عنوان محصول فرهنگی انسان، محلی است که تمدن از آن زاییده می‌شود و به دنبال آن پیشرفت اطلاعات، نوآوری و شکل‌گیریهای جدید به‌وجود می‌آید. براساس دیدگاه مکتب شیکاگو، شهر محل تثبیت دائمی، گسترده و انبوه افراد است که فعالیتهای ویژه‌ای را انجام می‌دهند. مردم به‌طور کلی یک منطقه یا قلمرو اخلاقی-روانی را به‌عنوان یک ارگانیزم اجتماعی پدید می‌آورند. این تعریف برای شهرهایی است که بیشتر حالت طبیعی داشته و در تقاطع چهارراه^۱ و روابط متقابل قرار دارند.

شهر نیز همانند انسان دارای عمر طبیعی مثل کودکی، نوجوانی، جوانی، بزرگسالی و پیری است و بعضاً دچار عارضه‌های طبیعی (سیل، زلزله، آشفشان) و معضلات غیر طبیعی مثل جنگ می‌شود. در این صورت، کارکردهای اصلی (آسایش، امنیت و زیبایی) خود را بر اثر این عارضه‌ها و بحرانهای اجتماعی از دست می‌دهد.

جنگ هشت‌ساله ایران و عراق از مهمترین، طولانی‌ترین و پرخسارت‌ترین جنگها است و بسیاری از شهرهای ایران را تحت تأثیر قرار داد. در این مورد، می‌توان به آواره شدن دو میلیون مهاجر داخلی و سه میلیون پناهنده عراقی اشاره نمود که در وخیم شدن اوضاع اقتصادی شهرها نقش داشته‌اند (۲ / ص ۶).

با شروع بازسازی در شهرهای مختلف جنگ‌زده، به‌منظور اسکان آوارگان و ارائه خدمات دیگر، امکان کاهش مشکلات اقتصادی، اجتماعی و روانی ناشی از جنگ فراهم گردید، ولی نکته اساسی و مهم این است که به‌رغم هزینه‌های فراوان، تحقیقات اجتماعی در بازسازی نقش چندان مهمی نداشته است. باید متذکر شد که تخریب صرفاً به جنبه‌های کالبدی و ریخت‌شناسی شهر مربوط نیست؛ بلکه تأثیرات بسیاری بر جنبه‌های روانی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی و اقتصادی جامعه دارد. حل این مسائل و بحرانها یا دست‌کم کاهش آثار آن، نیازمند استفاده از مهندسان و پزشکان اجتماعی است تا با کاربرد تحقیقات اجتماعی باعث استفاده بهینه از سرمایه‌های ملی بشوند که دیگر شاهد بازسازی شهرهای آبادان، قصر شیرین، مهران، دهلران به شیوه‌ای که ذکر آن رفت نباشیم.

پی‌نوشت

۱- لازم به ذکر است که از سال ۸۹۳ تا ۱۳۵۹ (ش.ه) همیشه بین ایران و عثمانی (و پس از استقلال عراق از عثمانی) میان ایران و عراق حالت جنگ وجود داشته و در این دوران ۱۵۰ جنگ بین آنها رخ داده است. برای اطلاع بیشتر به کتاب «علل جنگ ایران و عراق» از منوچهر پارسادوست رجوع شود.

منابع

- ۱- سازمان برنامه و بودجه، قانون دوم توسعه اقتصادی اجتماعی و فرهنگی، (۱۳۷۴-۱۳۷۸)، چاپ چهارم، مرکز مدارک اقتصادی، اجتماعی، تهران، ۱۳۷۵.
- ۲- هاشمی رفسنجانی، اکبر. «قدرت برتر دفاع و سازندگی»، روزنامه ایران، سال سوم، شماره ۶۱۱، ۱۳ اسفند ۱۳۷۵.
- 3- Brunet, R. Ferras, F, Thery, H. (1992). "Collection Dynamique du Territoire, Les Mots de la Geographie Dictionnaire Critique". Gip Reclus. la Documentation Francaise.
- 4- Duchac, R. (1974). *La Sociologie des Migrations aux Etats-Unis* Ecole Pratique Hauts Etudes et Mouton, Mouton, Paris, la Haye.
- 5- Malverti, X. (1995). *L'a fabrication des viles. Ecole d'Architecture de Grenoble*. Grenoble.
- 6- Rabani, R. (1997). *Abstract of Papers, 3rd International Conference on Reconstruction of the War-Damaged Areas, Thehran*.
- 7- Reclus, E. (1990). "*L'Homme et La Terre*". Tours.
- 8- Remy, J. (1992). "*La Ville Vers: une Nouvelle Definition*". I'Harmattan, Paris.